

V. BAUDŽIAMOJI TEISĖ IR PROCESAS

LEGALUMO IR TIKSLINGUMO PRINCIPAI VYKDANT BAUDŽIAMĄJĮ PERSEKIOJIMĄ: IŠTAKOS, RAIDA, TENDENCIJOS

Doktorantė Rima Ažubalytė

Lietuvos teisės universitetas, Teisės fakultetas, Baudžiamojo proceso katedra,
Ateities g. 20, 2057 Vilnius
Telefonas 714639
Elektroninis paštas rimazu@ltu.lt

Pateikta 2001 m. kovo 14 d.

Parengta spausdinti 2001 m. rugsėjo 17 d.

*Recenzavo Lietuvos teisės universiteto Teisės fakulteto Baudžiamojo proceso katedros vedėjas
prof. dr. **E. Palskys** ir šio fakulteto Kriminalistikos katedros prof. habil. dr. S. Kuklianskis*

S a n t r a u k a

Jau XIX a. baudžiamojo proceso teorijoje buvo nagrinėjami du principai, kurių pagrindu vykdavo baudžiamasis persekiojimas: legalumo principas ir tikslingumo principas. Jais baudžiamasis persekiojimas grindžiamas ir dabar.

Straipsnyje apžvelgiamos šių principų atsiradimo priežastys, bendriausi jų taikymo tikslai bei raidos tendencijos. Daugiau dėmesio skiriama tikslingumo principui, nes Lietuvos baudžiamajame procese tradiciškai deklaruojamas legalumo principas, o apie tikslingumo principą ar pradą kompleksiskai iš viso nebuvo kalbama. Į Baudžiamojo proceso kodeksą įtraukus 9¹ ir 9² straipsnius, buvo įstatymiškai įtvirtintos išimties iš legalumo principo, todėl būtina ir teoriniu lygiu paanalizuoti legalumo ir tikslingumo principų taikymo pagrindus.

Straipsnyje, remiantis Europos šalių proceso įstatymais, mokslininkų ir teisės taikytojų patirtimi, pateikiama šių principų atsiradimo ir perspektyvos apžvalga.

Procesinė forma yra įstatymo nustatytos taisyklės, kurios įpareigoja atlikti tardymo ir teismo veiksmus ir priimti sprendimus, laikantis tam tikrų sąlygų, tvarkos ir nuoseklumo [1, p. 10]. Procesinė forma organiškai ir neatskiriama susieta su teisėsaugos organų veiklos turiniu bei asmenų teisių garantijomis baudžiamajame procese. Procesinė forma nėra besąlygiška baudžiamojo proceso efektyvumo garantija. Ji atlieka savo tikrąją paskirtį tik tuo atveju, jeigu yra optimali.

Optimalios formos paieška neišvengiamai susijusi su procesinės formos diferenciacijos problema, kuri literatūroje gvildinama gana seniai. Procesinės formos diferenciacijos klausimu buvo pareikšta įvairių nuomonių – nuo vienos kategoriškos nuomonės, kad procesinė forma turi būti bendra, neatsižvelgiant į jokiais aplinkybes, iki kito kraštutinumo, kad galima paprastinti procesinę formą nepaisant jokių baudžiamojo proceso principų. Tačiau ir dabar galima pritarti autoriams, kurie manė, kad procesinės formos diferenciacija ir jos reglamentavimas turėtų būti pagrįstas objektyviais kriterijais, kurie remtųsi: a) nusikaltimo pavojingumo ir nusikaltusio asmenybės vertinimu; b) atsiradusių padarinių dydžiu ir pobūdžiu; c) bylos sudėtingumu tiesos nustatymo požiūriu [2, p. 60-61].

Įstatymų leidėjas taip pat laikosi nuomonės, kad procesinę formą būtina diferencijuoti. Akivaizdžių nusikaltimų tyrimo arba sumarinis (nors, kai kurių teisininkų nuomone, vargu ar yra tikrai „akivaizdžių“ nusikaltimų), taip pat privataus kaltinimo bylų procesas yra paprastesnis nei įprasta viešojo kaltinimo bylų teiseną. Jei kaltinamasis yra nepilnametis arba asmuo su fiziniais ar psichiniais trūkumais, bylų tyrimo tvarka sudėtingesnė.

Paskutiniaisiais dešimtmečiais ir kiekybiškai, ir kokybiškai sparčiai didėjant nusikalstamumui, ši problema tampa vis aktualesnė. Be kitų priemonių ieškojimo ir taikymo, skirtingų šalių mokslininkų ir įstatymų leidėjų pastangos taip pat yra sutelktos kuo optimalesnės procesinės formos paieškoms. Pirmenybė dažnai teikiama proceso paprastinimui. Štai buvęs Prancūzijos justicijos ministras P.Arpaillage'as, pateisindamas „korekcionizacijos“¹ praktiką, konstatuoja, kad normaliam kriminalinės justicijos funkcionavimui trukdo daugybė taisyklių, formalumų ir rutininių metodų, kurie sunkina procesą, padaro jį lėtą ir gremėzdišką. Visuomenei tai sukelia rimtų nepatogumų: reikalo (bylos) esmė paskęsta procesinėse vingrybėse ir baudžiamoji sankcija netenka savo auklėjamo pobūdžio. Proceso dalyviams tai gali padaryti nepateisinamų nuostolių. Baudžiamoji justicija gali ir privalo visose savo įsikišimo sferose daryti tam tikrų išimčių, kad galėtų judėti numatytų uždavinių pasiekimo kryptimi kuo optimalesnėmis sąlygomis [3, p. 251]. Procesinės veiklos reglamentavimas turi užtikrinti proceso dalyvių teisių įgyvendinimą, o ne trukdyti tam.

Mūsų šalies situacija sudėtingesnė tuo, kad vis dar nesibaigia visuomenės, o kartu ir teisės keitimasis. Kaip žinoma, tokie procesai yra lydimi socialinių disproporcijų, deformacijų ir pan., kas, be abejo, neigiamai veikia ir nusikalstamumo būklę bei tendencijas. Taigi formuojant naują valstybinę baudžiamosios politikos koncepciją reikia įvertinti ne tik realijas, bet ir visuomenės galimybių ribas. Tuo labiau, kad teisėsaugos organai įprastiniais, tradiciniais veiklos metodais nepajėgia veiksmingai procesiškai aprėpti gerokai išaugusio ir kokybiškai pakitusio nusikalstamumo. Būtina radikaliai reformuoti baudžiamosios justicijos sistemą, taip pat ieškoti naujų procesinės formos variantų, kurie leistų ir kartu verstų suintensyvinti baudžiamųjų bylų tyrimą ir teisminį nagrinėjimą, paspartintų bylų proceso eigą, vaizdžiai tariant, labai padidintų „teisingumo mašinos apsisukimus“ [4, p. 23]. Tuo nauju, o galbūt patobulintu „pamirštu senu“ paprastesnės procesinės formos variantu gali tapti „alternatyvių priemonių“ (užsienio literatūroje tokiam institutui įvardinti naudojamas terminas *diversion*) taikymas asmeniui, padariusiam nusikaltimą, ikiteisminėse baudžiamojo proceso stadijose. Šios procesinės formos esminis skirtumas nuo minėtų supaprastintų procesinių formų yra tas, kad tam tikrais įstatyme aptartais atvejais, turint faktinių duomenų apie nusikaltimą ir jį padariusį asmenį, iš viso nebūtų įgyvendinama tradicinė baudžiamojo proceso schema (įprasta ar supaprastinta): pranešimas apie nusikaltimą–tyrimas–teismas–nuosprendis. Užuoat tai darius, atsižvelgus į nusikaltimo pavojingumą, kaltininko asmenybę, nukentėjusiojo ir viešąjį (visuomeninį) interesus, kaltininkui leidžiama atlikti tam tikrus veiksmus, kurie gali tapti jo nepersekiojimo baudžiamąja procesine tvarka pagrindu. Ikiteisminio tyrimo institucijoms (dažniausiai prokurorui) suteikiamos diskrecinės galios kiekvienu atveju, įvertinus įstatyme nustatytas sąlygas, nuspręsti, ar vyks įprastas procesas, ar baudžiamojo persekiojimo konkretaus asmens atžvilgiu bus atsisakyta.

Bet prieš tai reikia išsklaidyti nemažai mitų, kuriais buvo pagrįsta baudžiamosios politikos ideologija, atsisakyti senųjų nuostatų, nepatvirtintų praktikos. Ypač reikia išskirti nuostatą dėl „nekompromisinės kovos su nusikalstamumu“. Šis terminas, ko gero, buvo vartojamas visuomenei įtikinti, kad kova vis griežtėja. Ši sąvoka taip ir nebuvo apibrėžta; jos tikslai bei priemonės – taip pat. Socialinės psichologijos teorijoje nekompromisiškumas apibrėžiamas kaip metodas, kurio esmė – viskas arba nieko, ir naudojamas sprendžiant antagonistinio pobūdžio konfliktus. Reikėtų pabrėžti, kad šio metodo pagrindinė funkcinė charakteristika yra visiškai vienos šalies sunaikinimas. Jis pagrįstas siekimu bet kokiomis priemonėmis sunaikinti oponentą neieškant kitų veikimo kelių [5, p. 80]. Nusikalstamumas apibūdinamas kaip visuma nusikaltimų, įvykdytų tam tikroje vietoje tam tikru laiku. Kyla klausimas, ar galima

¹ Prancūzijos prokuratūra, norėdama paprastinti procesą, nepaisydama sunkinančių aplinkybių ir nusikaltimo kvalifikavimo, bylas dėl nusikaltimų siunčia į pataisos tribunolus pagreitintai nagrinėti, nors toks procesas galimas tik baudžiamųjų nusizengimų atvejais.

vienodai vertinti iš esmės skirtingus nusikaltimus ir juos padariusius žmones? Kitais žodžiais tariant, nekompromisiškumas praktiškai reiškia ne teisingumą, o orientaciją į griežtą bausmę.

Baudžiamosios politikos pagrindinių tikslų įgyvendinimas konkrečiose bylose reikalauja į baudžiamosios politikos ir teisės taikymo praktiką įdiegti mechanizmą, kuris neleistų baudžiamojo įstatymo saugomų vertybių sumaišties, kai siekiant prioritetinio tikslo stengiamasi bet kokiomis priemonėmis „sunaikinti“ konflikto organizatorių. Beje, būtent kaltojo interesų paisymas ir galimybė protingai palengvinti jo dalį mainais už teigiamą jo postkriminalinį elgesį dažnai duoda geriausių rezultatų – atkuriamas teisingumas, nukentėjusiesiems suteikiama kompensacija, taupomos teisėsaugos institucijų jėgos ir priemonės. „Nekompromisinės kovos su nusikalstamumu“ absoliutizavimas tardymo bei teismo praktikoje sukeldavo sunkumų, ir siekiant jų išvengti buvo naudojami nelegalūs būdai. Be to, baudžiamoji politika yra šalies politikos dalis, o konstruktyvi politika be protingo asmens, grupės ir valstybės kompromiso negali gyvuoti [5, p. 82].

Nors terminas „kompromisas“ kalbant apie nusikaltėlio ir visuomenės santykį postsovietinėje literatūroje pradėtas naudoti palyginti neseniai, įstatymuose jis buvo įtvirtintas įvairiomis formomis. Dar daugiau – 1990 m. duomenimis, Lietuvoje nuo baudžiamosios atsakomybės buvo atleista ar bylos nutrauktos dėl mažareikšmiškumo net 38 proc. nustatytų nusikaltimus padariusių asmenų. Tiesa, vertinant šį skaičių reikia nepamiršti, kad tuo metu buvo kriminalizuota nemažai veikų, kurios vėliau buvo dekriminalizuotos. Tačiau tuo laiku asmenys nebuvo traukiami baudžiamojon atsakomybėn siekiant visai ne tų tikslų, kurių siekiama alternatyvių priemonių taikymu. Iš tikrųjų atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės buvo taikomas kaip išsigelbėjimas, stengiantis vien sumažinti darbo krūvį, visai neatsižvelgiant, ar toks asmens atleidimas atitiks šio instituto taikymo tikslus [6, p. 70].

Kaip matome, aptariamas mechanizmas, racionaliai jį sukonstravus, t.y., sukūrus kompromisą įgyvendinančią procesinę formą, gali tapti mechanizmu, apribosiančiu paties baudžiamojo įstatymo veikimo sferą ir intensyvumą. Be to, toks mechanizmas gali tapti teisiniu instrumentu, skatinančiu kaltininkus prisipažinti, savanoriškai užkirsti kelią galimiems nusikaltimo padariniams arba sušvelninti juos. Tokiais atvejais baudžiamasis įstatymas veiks nusikaltusį asmenį ne per tardymo ar teismo procesą, o tiesiogiai. Šis mechanizmas ypatingas tuo, kad nusikaltėliui duodama kriminalinei bausmei alternatyvi galimybė išpirkti savo kaltę teigiamu postkriminaliniu elgesiu [5, p. 84]. Kompromiso mechanizmo įdiegimas į teisės taikymo praktiką gali sumažinti visuomenei dėl nusikaltimų daromą žalą, kelti išaiškinamumo lygį, sumažinti latentinį nusikaltimų lygį.

Ši, t.y. proceso racionalizacijos bei individualizacijos problema anaiptol nenauja. Dar amžiaus pradžioje rusų profesorius N. Tagancevas rašė: „Bausmės taikymas nusikalstamų veikų atveju yra valstybės teisė, kuria ji turi ir privalo naudotis tik tada, kai tai yra būtina ir tikslinga saugant teisinę tvarką, įvertinus visą kriminalinės justicijos netobulumą ir sunkumą, kuriuo jis gula ne tik ant asmens, patekusio po traiškančiais Temidės ratais, ir jo artimųjų, bet ir ant visų piliečių“ [7, p. 91].

XIX a. pabaigos – XX a. pradžios baudžiamojo proceso teoretikai vienu pagrindiniu proceso principu laikė oficialumo principą. Jis buvo aiškinamas kaip būdingas valstybės teisėsaugos organų ir teismo paklusimas beasmeniui įstatymui, kuris išreiškia visuomeninį, viešąjį interesą, jų veiklos nepriklausomumą nuo atskirų proceso dalyvių (nukentėjusiųjų ir kaltinamųjų) valios, o kartu ir visų asmenų lygybę prieš įstatymą. Su juo buvo glaudžiai susijęs baudžiamąjį persekiojimą modeliaavęs principas – legalumas¹, vadinamasis *lega-*

¹ Lietuvos baudžiamojo proceso teorijoje nėra tikslaus termino šiam principui įvardyti. Vokiškas terminas *Legalitätsprinzip* (angl. *Legality principle*) pažodžiui gali būti verčiamas kaip *teisėtumo principas*, tačiau terminas *teisėtumo principas* Lietuvos teisinėje kalboje turi nusistovėjusį turinį ir reiškia nenukrypstamą įstatymų laikymąsi. Vokiečių teisėje vartojami du terminai – *Legalitätsprinzip im Strafverfolgung* ir *Legalität*: pirmasis – kalbant apie baudžiamojo persekiojimo pradžią, antrasis – apie visokią veiklą, laikantis galiojančių įstatymų. (Žr.: *Rechtswörterbuch begründet von dr. Carl Creifelds. München. 1992*; G. Ulsamer *Lexikon des Rechts. Strafrecht. Strafverfahrensrecht. Luchterhand. 1989*.) Lietuvių literatūroje buvo naudojami tokie terminai šiam principui pavadinti: *teisėtumas* (žr.: Brazinskas J. Tikslingumo sistema keliant baudžiamąsias bylas // *Teisė. 1935. Nr.31.*), *legaliteto arba privalomo baudžiamojo proceso principas* (žr.: Ancelis P. Ikiteisminio nusikaltimų tyrimo procesinės ir organizacinės problemos (lyginamosios teisėtyros studija): Daktaro disertacija. V: LPA. 1996) ir *legalumas* (žr.: Goda

litātsprinzip vokiečių teorijoje. Kita vertus, būtent per daug griežto legalumo principo laikymasis privertė ieškoti tam tikrų jo pataisų, nukreiptų į „baudžiamųjų priemonių ekonomiją“ nesunkių nusikaltimų atvejais, ir būtent taip paisyti viešojo intereso. Tokių tendencijų praktikoje ir įstatymų leidyboje apibendrinimas buvo pavadintas tikslingumo¹ principu [8, p.613]. Taigi baudžiamojo proceso teorijoje yra skiriami du principai, kuriais remiantis gali būti modeliuojamas pareiginis baudžiamasis persekiojimas. Tai persekiojimas, kurį atlieka specialiai tam įgaliotas valstybės pareigūnas, proceso metu atliekantis dvejopą vaidmenį: kaip šalis jis dalyvauja procese ir lemia jo eigą, kaip pareigūnas jis vadovaujasi ne savo asmenine nuožūra, o valstybinės valdžios valia, kuriai jis atstovauja ir tarnauja. Kaltinimo teisė jam kartu yra ir pareiga. Pirmasis – tai praktiško patogumo pradas. Valdžios organas, sukurtas vykdyti baudžiamąjį persekiojimą, kiekvienu atskiru atveju privalo nuspręsti, ar patogų, reikalinga ir tikslinga pradėti ir vykdyti baudžiamąjį persekiojimą, ar geriau nuo jo susilaikyti. Kitas, priešingas, yra privalomumo pradas: kaltinantis pareigūnas sutelkia savo rankose kaltinimą ne kaip teisę, o kaip tarnybinę pareigą, kurią vykdydamas jis teismui privalo atskleisti kiekvieną įvykusį įstatymo pažeidimą. Jokio svarstymo, ar verta vykdyti baudžiamąjį persekiojimą, negali būti, jei veika tikrai buvo. Jis veikia ne kaip politinė valdžia, o kaip vyriausybinė institucija, tarnaujanti teisingumo tikslams. Kaltinantis pareigūnas neužduoda ir negali užduoti sau klausimo apie galimus praktinius rezultatus, galinčius atsirasti dėl kaltinimo pateikimo teisme, išimtinai vadovaujasi tvirtomis įstatymo taisyklėmis. Jo žvilgsnis turi būti nukreiptas ne į ateitį, o į praeitį. Jis privalo pradėti baudžiamąjį persekiojimą visais atvejais, kai tai įmanoma ir būtina pagal įstatymą. Tai nereiškia, kad valstybinis kaltintojas neturi jokios įtakos pradedant baudžiamąją bylą. Kaltintojas yra pirma, o pagal kai kuriuos įstatymus ir vienintelė institucija, galinti įvertinti įrodymų, būtinų kelti kaltinimus, pakankamumą. Be abejo, jei aišku, kad kaltinimas liks be rezultatų (pvz., esant aplinkybėms, šalinančioms baudžiamąją atsakomybę), valstybinis kaltintojas turi teisę, o kartais ir privalo nuo jo susilaikyti [9, p. 75].

XIX a. pabaigoje priimti Vakarų Europos baudžiamojo proceso įstatymai, numatantys pareiginį kaltinimą kaip išimtinę ar pagrindinę baudžiamojo persekiojimo formą, daugiausia laikėsi privalomo baudžiamojo persekiojimo principo, tiesa, su kai kuriomis išimtimis.

1873 m. Austrijos statuto 34 paragrafas teigė: „Prokuratūros pareigūnai vykdydami tarnybinę pareigą privalo persekioti visas nusikalstamas veikas... ir imtis visų būtinų priemonių išnagrinėti ir nubausti jas teisme“. 1876 m. Vokietijos statuto 152 paragrafo 2 dalyje buvo numatyta, kad „ji (prokuratūra) privalo, jei kitaip nenustatyta įstatymo, persekioti kiekvieną nusikalstamą ir teisme baudžiamą veiką, jei tam yra faktinis pagrindas“. Vokietijos prokuratūra savo procesinėje veikloje neturėjo teisės naudoti laisvos nuožiūros elemento [10, p.221-227]. Italų statutas (1859-1865) taip pat įtvirtino privalomo baudžiamojo persekiojimo principą. 2 straipsnio 3 dalyje buvo nustatyta, kad „baudžiamasis kaltinimas vykdomas laikantis tarnybinės pareigos visais tais atvejais, kai jam iškelti nereikia nukentėjusiojo skundo“ [9, p.76]. Remiantis 1808 m. *Code d' instruction criminelle* straipsnių tekstu, galima teigti, kad prancūzų prokurorai taip pat turėjo paklusti aptariamam principui. Pagal 22 paragrafą, „respublikos prokurorai vykdo visų nusižengimų ...baudžiamąjį persekiojimą“. 27 paragrafe teigiama, kad „generalinis apeliacinio teismo (*court d' appel*) prokuroras pats asmeniškai arba per padėjėją privalo apkaltinti kiekvieną asmenį, atiduotą teismui“. Bet nuo pirmų Baudžiamojo proceso kodekso galiojimo metų daugelis Teisės ministerijos cirkuliary nurodė prokuratūros pareigūnams kelti baudžiamąsias bylas, ypač dėl mažareikšmių nusikaltimų, tik aki-vaizdžiai ir tikrai pažeidus visuomeninę tvarką. Klausimą dėl tokio pažeidimo pobūdžio savo nuožiūra sprendė pats prokuroras. Sprendimas galėjo būti apskūstas vadovybei atitinkamai pagal tarnybinį pavaldumą, todėl teisingiau būtų pripažinti, kad pradedant baudžiamąjį persekiojimą prokuratūra laikėsi tikslingumo principo [8, p. 481]. Būtina pasakyti, kad įstatymas prokuratūros nuožiūrą apribojo baudžiamojo persekiojimo pradėjimo momentu. Jei proku-

G. Baudžiamojo proceso raidos tendencijos Europoje // Teisės problemos. 1999. Nr. 3. ir kituose straipsniuose). Čia ir toliau bus naudojamas terminas *legalumas* arba *privalomojo baudžiamojo persekiojimo* principas.

¹ Tikslingumo principas baudžiamajame procese taip pat nebuvo aptariamasis ankstesnėje literatūroje.

Tiesioginis vertimas iš vokiečių *Opportunitätsprinzip*, angliško *Opportunity (expedience) principle* ar prancūziško *Opportunité des poursuites* terminų būtų *galimybės principas*, tačiau lietuvių literatūroje naudojamas terminas *tikslingumo principas* (žr.: anksčiau minėtus J. Brazinsko, P. Ancelio, G. Godos. straipsnius).

ratūra priėmė sprendimą vykdyti baudžiamąjį persekiojimą ir pasiūsti bylą tardymo teisėjui ar tiesiogiai į teismą, ji nebeturėjo teisės atsiimti kaltinimą arba nutraukti bylą. Nutarę, kad tolesnei bylos eigai arba kaltinimui palaikyti trūksta duomenų, prokurorai savo nuomonę galėjo pareikšti teismui [8, p. 482]. To meto literatūroje būta priekaištų dėl prokuratūros šališkumo. Buvo kritikuojama, kad, viena vertus, baudžiamasis persekiojimas dažnai pradedamas dėl smulkių nusižengimų, kita vertus, prokuratūra dažnai lieka pasyvi svarbių nusikaltimų atvejais, jei bylos užkliudo „svarbių“ asmenų interesus. Gneistas 1874 m. rašė, kad prancūzų prokuratūros šališkumas ypač pastebimas bylose dėl nusikaltimų spaudoje prieš rinkimų teisę ir pareiginių nusikaltimų atvejais [11, p. 26-28].

Ir dabar baudžiamojo persekiojimo vykdymas grindžiamas šiais dviem principais. Privalomojo baudžiamojo persekiojimo principas reiškia, kad prokuratūra negali naudotis jokiais diskrecinėmis galiomis spręsdama baudžiamojo persekiojimo vykdymo klausimą. Jis turi būti vykdomas kiekvienu atveju, kai pareigūnams pranešama apie nusikaltimą, užtenka kaltę nustatančių įrodymų ir nėra aplinkybių, darančių procesą negalimą. Tikslingumo principas nereikalauja privalomo persekiojimo. Užuoat tai daręs, jis leidžia prokuratūrai pasinaudoti diskrecinėmis galiomis (laisva nuožiūra) net tais atvejais, kai egzistuoja pakankamai kaltinančių įrodymų ir nėra legalių kliūčių vykdyti procesą. Praktiškai visos Europos šalys laikosi vieno iš principų ir grindžia jais persekiojimo praktiką. Neįmanoma išvardyti visų priežasčių, kurios darė įtaką vieno ar kito principo įtvirtinimui. Tai lėmė ir vyraujanti teisės samprata, ir valstybės politika, ir šalies tradicijos.

Iš esmės yra dvi principinės priežastys, nulėmusios ar lemiančios legalumo principo laikymąsi procese: visų pirma jis yra sąlyga, garantuojanti asmenų lygybės prieš įstatymą principo įgyvendinimą, antra, jis sudaro prielaidas palaikyti bauginimo atsakomybe koncepciją. Įsitikinimas, kad kiekvienas nusikaltimas ir jį padaręs asmuo bus persekiojamas ir teisiamas bei neišvengs nubaudo, yra svarbi visuomenės tikėjimo baudžiamąja justicija sąlyga. Nuo tada, kai *ius puniendi* buvo patikėta valstybei, ji turi pareigą užtikrinti tinkamą baudžiamąjį procesą. Pagrindinė priežastis, nulėmusi tikslingumo principo laikymąsi, yra noras išvengti neigiamo pernelyg griežto legalumo principo taikymo efekto, kuris tam tikromis sąlygomis gali lemti neteisingumą [12, p. 423-424]. Vokietijoje, kurios teorija pagrindė šių principų egzistavimą, teigiama, kad legalumo principas nuo pat vokiečių Baudžiamojo proceso kodekso įsigaliojimo tiesiog „persunkė“ jį. Taip buvo sukurta garantija, kad prokurorai, kaip vykdomosios valdžios dalis, privalo neatsižvelgdami į jokiais aplinkybes persekioti kiekvieną nusikaltimą. Tokia sistema visiškai atitiko tuo metu teisėje vyraujančią atpildo teoriją, pagal kurią valstybė galėjo atkurti teisingumą tik be jokių išlygų bausdama kiekvieną baudžiamųjų įstatymų pažeidėją. Atsiradus idėjoms apie bendrąją ir specialiąją prevenciją, resocializaciją, vėliau – apie kuriamąjį teisingumą (*restorative justice*), baudimas buvo pradėtas vertinti pagal jo visuomeninį būtinumą ir tikslingumą. Ypač didelę įtaką baudžiamiesiems įstatymams bei jų taikymo praktikai padarė „stimos“ teorija (*labeling theory*)¹. Taigi legalumo koncepcija iš dalies prarado savo pradinį teorinį pagrindą, tačiau ir šandien ši koncepcija nepasenusi, nes demokratija, teisinė valstybė, Vokietijos Konstitucija reikalauja, vokiečių mokslininkų teigimu, kad įstatymų leidėjas pats nustatytų baudžiamojo persekiojimo ir nubaudo sąlygas, o ne patikėtų baudžiamojo persekiojimo institucijoms pačioms spręsti, ar konkrečiu atveju būtinas baudžiamasis procesas. Legalumo principo išimtys galimos tik taikant konstitucinį proporcingumo principą. Deja, bendros koncepcijos, pagrįstos šiuo principu, galiojančioje teisėje nėra [13, p.75-76].

Privalomo proceso principas, kaip baudžiamojo persekiojimo pagrindas, su kai kuriomis išimtimis galioja Albanijoje, Austrijoje, Bulgarijoje, Kroatijoje, Vokietijoje, Suomijoje, Vengrijoje, Airijoje, Lenkijoje, Portugalijoje, Baltarusijoje, Rusijoje, Rumunijoje, Slovėnijoje, Švedijoje, Italijoje, Graikijoje, Ispanijoje, kai kuriuose Šveicarijos kantonuose (pvz., Berno ir Liucernos) ir Turkijoje. Tikslingumo principas įtvirtintas Belgijoje, Kipre, Danijoje, Prancūzijoje, Didžiojoje Britanijoje, Airijos Respublikoje, Liuksemburge, Nyderlanduose, Norvegijoje,

¹ Kriminologai, pagrindę šią teoriją, teigė, kad asmuo, padaręs nusikaltimą (dažnai atsitiktinai), stigmatizuojamas visos teisingumo vykdymo sistemos, gauna nusikaltėlio etiketę ir toliau prisitaiko prie šio vaidmens, t.y. elgiasi kaip nusikaltėlis.

kai kuriuose Šveicarijos kantonuose (pvz., Ženevos). Kai kuriose šalyse baudžiamąjį persekiojimą grindžiantis principas įtvirtintas įstatymuose: Konstitucijoje (pvz., Italijoje) arba Baudžiamojo proceso kodekse (pvz., Prancūzijoje, Olandijoje, Lenkijoje). Kai kuriose šalyse principo įtvirtinimas įstatymuose įvyko visai neseniai (pvz., 1998 m. Belgijoje). Didžiosios Britanijos ir Liuksemburgo įstatymuose nenurodytas joks principas, tačiau jį galima nustatyti nagrinėjant teismų sprendimus, prokuratūros leidžiamas instrukcijas ir realią baudžiamojo persekiojimo praktiką [12, p. 424-425].

Europos valstybėse, kaip ir Lietuvoje, nuolat didėja baudžiamųjų bylų skaičius. Rimta problema tampa vis ilgėjanti proceso trukmė, todėl daug kur ieškoma būdų, padedančių greičiau iširti ir išnagrinėti baudžiamąsias bylas. Viena iš tokių priemonių yra pirmenybės suteikimas tikslingumo, o ne legalumo principui.

Daugumoje šalių, kuriose baudžiamasis persekiojimas grindžiamas legalumo principu, pastaruoju metu įtvirtinamos įvairios jo išimtys. Taigi šių šalių prokurorai taip pat tam tikru mastu gali naudotis diskrecijos arba laisvos nuožiūros teise. Dar reikėtų pažymėti, kad Centrinės ir Rytų Europos šalyse griežtas legalumo principo laikymasis yra švelninamas pasitelkus materialios nusikaltimo sudėties sampratos doktriną: tai reiškia, kad veika, atitinkanti visus nusikaltimo sudėties požymius, nelaikoma nusikaltimu, jei dėl mažareikšmiškumo (nereikšmingumo) nesukelia didelio pavojaus visuomenei. Pavojingumo kriterijai nėra tiksliai apibrėžti, todėl jie leidžia prokurorui naudotis tam tikromis diskrecinėmis galiomis [12, p. 425].

Įvertinus faktą, kad paskutiniaisiais metais daugėja išimčių iš legalumo principo, taip pat išplečiamos jau turėtos diskrecinės galios, galima daryti išvadą, kad sistemos, taikančios legalumo ir tikslingumo principus, vis labiau panašėja. Nepaisant šio proceso, skirtumai vis dėlto egzistuoja. Šalyse, taikančiose tikslingumo principą, diskrecinių galių panaudojimas yra labai menkai reglamentuotas ir taikomas labai plačiai įvairiose bylose, įvairiomis aplinkybėmis. Šalyse, kuriose pagrindinis baudžiamojo persekiojimo principas yra legalumo principas, diskrecinė valdžia yra palyginti labai apribota įstatymų nuostatomis ir taikoma specifinėse bylose konkrečiai apibrėžtomis aplinkybėmis [12, p. 426].

Legalumo principas reikalauja iki galo tirti bei nagrinėti kiekvieną bylą ir nubausti kiekvieną nusikaltėlį. Tuo tarpu tikslingumo principas leidžia tam tikrais atvejais nutraukti bylas net ir nesant tam jokios procesinės kliūties, kai kaltinamojo prisipažinimas kaltu teisme yra labai tikėtinas. Remiantis šiuo principu paprastai nutraukiamos bylos dėl padarytų nesunkių nusikaltimų, taip pat nepilnamečių bylos. Dažnai prokuroras, priimdamas sprendimą nutraukti baudžiamąją bylą, net neprivalo nurodyti kokių nors juridinių pagrindų. Tikslingumo principo taikymas, išlaisvindamas teisėsaugos pareigūnus nuo kiekvienos smulkios nusikalstamos veikos tyrimo, suteikia jiems galimybę greičiau ir sėkmingiau tirti ir nagrinėti bylas dėl padarytų sudėtingesnių nusikaltimų. Tačiau negalima nesutikti su nuomone, kad tikslingumo principas plačiai gali būti taikomas tik valstybėje, kurioje: pirma, visiškai pasitikima teisėsaugos pareigūnų, pirmiausia prokurorų, sąžiningumu ir profesionalumu, antra, teisėsaugos pareigūnai yra nepriklausomi nuo politikų valios ar kitokio poveikio [14, p. 27].

Japonijoje tikslingumo principas taikomas daugiau nei 100 metų. Statistika tai atspindi nuo 1909 metų. Skirtingai nei kitose valstybėse, kur tikslingumo principas taikomas daugiausia dėl mažareikšmių nusikaltimų, Japonijoje šio instituto sfera įstatymais neribojama. Prokuroras iš baudžiamojo proceso gali „atsijoti“ bet kurią baudžiamąją bylą, jei, jo nuomone, nusikaltėlis nelinkęs dar kartą nusikalsti [15, p. 67]. Tikslingumo principas plačiai taikomas prancūziškai kalbančiuose Šveicarijos kantonuose. Šioje šalyse procesas gali būti nutraukiamas ne tik pačių lengviausių veikų padarymo atvejais [16]. Šveicarijos mokslininkų teigimu, pastaraisiais dešimtmečiais tikslingumo principas vis labiau įsitvirtina šalies kantonų procesuose [17, p. 287] Olandijoje baudžiamosios bylos gali būti nutraukiamos kaltinamajam sumokėjus nustatytą sumą pinigų net ir sunkių nusikaltimų atvejais. Nukentėjusiųjų interesai taip pat nėra ignoruojami – byla nutraukiama, kai su tuo sutinka nukentėjusysis, kuriam žala jau atlyginta. Taip baigiamų bylų daugėja [18, p. 121].

Iš šalių, ilgą laiką taikiusių legalumo principą pradėdant baudžiamąjį persekiojimą, tikslingumo principas vis plačiau imamas taikyti Vokietijoje, nors tradiciškai šioje valstybėje buvo laikomasi nuomonės, kad kiekviena baudžiamoji veika turi būti išaiškinta ir kiekvienas

nusikaltęs asmuo turi būti nubaustas. Literatūroje net yra nuomonių, kad pačių lengviausių nusikalstamų veikų ir, žvelgiant toliau, vidutinio sunkumo nusikaltimų padarymo atvejais praktiškai galioja tikslingumo principas [13, p. 76]. Galimybę tam tikrais atvejais nutraukti baudžiamąjį persekiojimą, priešingai nei anksčiau galiojęs, numato ir naujas Portugalijos baudžiamojo proceso kodeksas [14, p. 27]. Tam tikros tikslingumo formos įtvirtintos ir Rusijos [19] bei Latvijos įstatymuose [20].

Apibendrinus galima teigti, kad šalyse, kur tikslingumo principas galiojo, jis plečia savo veikimo ribas, t.y., gali būti taikomas ne tik pačių lengviausių veikų padarymo atvejais, o šalyse, kur tradicijos lėmė legalumo principo įteisinimą, laipsniškai įtvirtinamos jo išimtys.

Tokia tendencija 1987 m. tarptautiniu mastu buvo pareikšta Europos Tarybos rekomendacijoje dėl kriminalinės justicijos paprastinimo. Jos preambulėje glaustai apžvelgiamos priežastys, paskatinusios tokios rekomendacijos atsiradimą: baudžiamųjų bylų, patenkančių į teismą, daugėjimas, problemos, kylančios dėl ilgalaikių procesų, kas ne tik diskredituoja pačią baudžiamąją teisę, bet ir kliūdo tinkamai vykdyti teisingumą. Ir čia pat siūloma spręsti šias problemas ne tik skiriant ir naudojant ypatingus išteklius, bet ir aiškiau išskiriant baudžiamosios politikos prioritetus formos bei turinio atžvilgiu [21, p. 117]. Rekomendacijos autoriai kriminalinės justicijos supaprastinimą siūlo įgyvendinti trimis kryptimis: 1) plėtojant sumarinį procesą; 2) supaprastinant įprastines procedūras; 3) įvedant diskrecinį baudžiamąjį persekiojimą. Lietuvos baudžiamojo proceso teisėje terminas „diskrecinis baudžiamasis persekiojimas“ iki šiol nebuvo apibrėžtas. Literatūroje siūloma tokia samprata: diskrecinis baudžiamasis persekiojimas – tai teisėsaugos institucijų vykdomas nusikaltimą padariusio asmens persekiojimas, esant tam tikroms teisinėms sąlygoms, laisva šių institucijų nuožiūra [4, p. 24]. Diskrecinis baudžiamasis persekiojimas yra būtent tikslingumo principo įgyvendinimas praktikoje. Europos Taryba, pateikdama sistemą siūlymų paprastinti procesinę formą, remiasi kai kurių šalių patirtimi ir kartu pažymi, kad valstybės narės taikytų rekomendacijas, atsižvelgdamos į savo šalių tradicijas bei konstitucinius principus [21, p. 118].

Europos Tarybos rekomendacijos Lietuvoje gautos tik 1992 m., tačiau darbo grupė Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekso projektui rengti, sudaryta dar 1990 m., remdamasi tardymo ir teismo praktikos poreikiais ir turėdama tam tikrą, nors ir fragmentišką informaciją apie užsienio šalių baudžiamojo proceso būklę ir jų tobulinimo perspektyvas, kaip teigia grupės nariai, ne tik rengė naujojo Kodekso koncepciją, bet kartu tyrinėjo galiojančio Kodekso normas ir institutus, formulavo ir teikė įstatymo leidėjui įstatymo tobulinimo siūlymus [4, p. 24]. Konkrečiai diskrecinio baudžiamojo persekiojimo elementai buvo išdėstyti teisinėse normose, įtvirtintose 1993 m. liepos 10 d. įstatyme. Baudžiamojo proceso kodeksas buvo papildytas 9¹ straipsniu „Baudžiamosios bylos nekėlimas arba iškeltos bylos nutraukimas kaltininkui ir nukentėjusiajam susitaikius“, o Baudžiamasis kodeksas – 53¹ straipsniu „Atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės kaltininkui ir nukentėjusiajam susitaikius“. 1994 m. liepos 19 d. įstatymu Baudžiamojo proceso kodeksas buvo papildytas 9² straipsniu „Baudžiamosios bylos nekėlimas arba iškeltos bylos nutraukimas asmeniui, padėjusiam išaiškinti organizuotos grupės ar nusikalstamo susivienijimo nusikalstamą veiką“, Baudžiamasis kodeksas buvo papildytas 15¹ straipsniu „Kelio užkirtimas organizuotos grupės veiklai“.

Taigi šių normų atsiradimas baudžiamuosiuose įstatymuose, literatūroje pasirodantys straipsniai, naujas Baudžiamasis kodeksas ir Baudžiamojo proceso kodekso projektas leidžia teigti, kad Lietuvoje legalumo koncepciją taip pat vis labiau koreguoja tikslingumas. Deja, nors leidžiant įstatymus bei taikant teisę jau daromi tam tikri sprendimai, teorinio šių principų taikymo pagrindimo bei analizės Lietuvoje nėra. Čia bandyta pateikti bendriausius tikslus, kurių siekiama tam tikrais atvejais atiduodant pirmenybę tikslingumo principui, t.y., įtvirtinant diskrecinį baudžiamąjį persekiojimą bei jo taikymo kriterijus.

Pagrindinis šio principo taikymo tikslas yra išryškinti kriminalinės justicijos individualizaciją bei pirmą kartą nesunkų nusikaltimą padariusiam asmeniui suteikti galimybę reabilituotis [12, p. 424]. Taikant šį principą siekiama, kad asmuo, kuris nelinkęs daugiau nusikalsti, nebūtų neigiamai paveiktas teisingumo vykdymo sistemos. Asmeniui iškeliamos tam tikros sąlygos, kurios tampa baudžiamojo nepersekiavimo pagrindu. Kaip sąlygas arba priemones,

taikomas nusikaltusiam asmeniui, galima įvardyti įspėjimą (Škotijoje, Olandijoje, Anglijoje), žalos atlyginimą (Lietuvoje, Rusijoje, Olandijoje, Japonijoje, Vokietijoje ir kt.), vertingų parodymų davimą (Italijoje, Latvijoje, Lietuvoje, JAV), atitinkamos pinigų sumos sumokėjimą į valstybės ar visuomeninės organizacijos biudžetą (Škotijoje, Olandijoje, Belgijoje, Vokietijoje) ir kitas.

Tikslų analizė rodo, kad baudžiamojo persekiojimo nutraukimą lemia ne tik įstatymo leidėjo humaniškumas. Tai – netradicinis įrankis reguliuoti baudžiamuosius konfliktus, juo labiau kad modernios kriminologijos teorijos teigia, kad didesnis kaltinamųjų nuosprendžių skaičius nei nusikalstamumo dinamikai, nei visuomenės gyvenimui jokio teigiamo poveikio nedaro. Taigi svarbiausia sukurti tokias įstatymų normas, kurios tinkamai sumodeliuotų šio instituto taikymo sąlygas.

Procesinė forma baudžiamojo proceso teisėje gali būti supaprastinta iki tam tikros ribos ir laikantis tam tikrų reikalavimų. Procesinės formos supaprastinimo ribą apibrėžia objektyviosios tiesos nustatymo reikmė. Baudžiamojo proceso teisės normos negali būti sukonstruotos taip, kad trukdytų nustatyti byloje tiesą, priimti teisėtus ir pagrįstus sprendimus. Supaprastinant procesinę formą, nepaisant normų keitimo ar pildymo pobūdžio ir apimties, būtina laikytis tokių reikalavimų: procesinės formos paprastinimas negali prieštarauti Konstitucijos nuostatoms ir baudžiamojo proceso principams, pažeisti proceso dalyvių realių teisių ir teisėtų interesų, neatitikti juridinės technikos taisyklių [4, p. 29].

Tai patys bendriausi tikslingumo principo taikymo procese tikslai ir principai. (Be abejo, jų formuluotė yra nebaigta.) Į juos turėtų atsižvelgti įstatymų leidėjas, modeliudamas diskrecinio baudžiamojo persekiojimo koncepciją. Kaip jau buvo minėta, konkrečiu atveju klausimą, taikyti ar ne tokią normą, turi išspręsti teisės taikytojas. Būtent jis turi įvertinti, koks sprendimas tam tikroje situacijoje yra naudingesnis abiem šalims ir visuomenei. Teisės taikytojas, kaip viešojo intereso gynėjas, kiekvienu atveju, kai yra sąlygos vykdyti diskrecinį persekiojimą, sprendžia, kada viešasis interesas reikalauja nusikaltimo persekiojimo, o kada, atsižvelgus į jį, baudžiamasis persekiojimas gali būti nutrauktas.

Šalyse, kur įstatymais įtvirtintas tikslingumo principas, jis formuluojamas labai abstrakčiai. Japonijos baudžiamojo proceso kodekso 248 straipsnyje teigiama: „Jei atsižvelgus į pažeidėjo asmenybę, amžių bei į jo aplinką, į padaryto nusikaltimo svarbumą (sunkumą) ir aplinkybes, taip pat į jo elgesį po nusikaltimo, manoma, kad baudžiamasis persekiojimas nebūtinai, jis (baudžiamasis persekiojimas) nevykdomas“ [24, p. 541]. Olandijos baudžiamojo proceso kodekso 167 straipsnyje teigiama: „Prokuroras sprendžia klausimą dėl teismo persekiojimo, kai jis būtinas įvertinus tyrimo rezultatus. Teisminis persekiojimas gali būti nutrauktas atsižvelgiant į viešąjį interesą“. Taigi tikslingumo principas suteikia prokurorui daug galių atsakyti baudžiamojo persekiojimo. Olandijos mokslininkai literatūroje pateikia šiuos kriterijus, nulemiančius teismo persekiojimo nutraukimą praktikoje:

- 1) kitos bausmių rūšys ar priemonės (pvz., disciplinarinės, administracinės, civilinės) yra labiau veiksmingos ir efektyvesnės;
- 2) teisminis persekiojimas būtų netinkamas, neteisingas ir neefektyvus įvertinus teisės pažeidimo prigimtį (pvz., nusikaltimo metu nepadaryta žalos);
- 3) teisminis persekiojimas būtų netinkamas, neteisingas ir neefektyvus įvertinus teisės pažeidėjo asmenybę (didelė pataisymo galimybė, amžius);
- 4) teisminis persekiojimas prieštarautų valstybės interesams (šalies saugumui, taikai, tvarkai);
- 5) teisminis persekiojimas netarnautų aukos interesams [25, p. 64].

Labai panašiai tikslingumą lemiančias aplinkybes aprašo ir vokiečių mokslininkai [13, p. 77].

Be abejo, tai patys bendriausi kriterijai, kurie įvairiomis formomis yra tikslinami ir kuo prieinamiau pateikiami teisės taikytojams. Tai gali būti praktikos apibendrinimai, instrukcijos, metodinės rekomendacijos ir pan.

Nors tikslingumo principo ribos plečiasi, tai teisinėje literatūroje sukelia gana karštų diskusijų. Šio principo šalininkų argumentai remiasi anksčiau išdėstytais bendriausiais tikslingumo principo taikymo tikslais bei jų naudą visuomenei komentavimu. Yra nurodoma, kad

kaltininkai skatinami prisiimti atsakomybę, bendradarbiauti su teisėsaugos institucijomis, nelinkusiems daugiau nusikalsti suteikiama galimybė išvengti izoliacijos (kas naudinga ir visuomenei) ir kitų neigiamų baudžiamosios atsakomybės padarinių, nusikaltimo aukos lengviau gauna žalos atlyginimą, teismai mažiau apkrauti bylomis dėl smulkių nusikaltimų ir kt. [žr. 22, p. 55; 23, p. 70; 4, p. 27].

Čia reikėtų paminėti ir pagrindinius tikslingumo principo priešininkų argumentus. Galima teigti, kad vieni autoriai iš principo nesutinka su nuostata, kad ne visi nusikaltimai turi būti persekiojami, kiti ginčijasi dėl tam tikrų tikslingumo principo formų ir jo taikymo ribų. Diskrecinio baudžiamąjį persekiojimo formos, įtvirtintos užsienio šalių įstatymuose, yra labai įvairios. Bendriausiai galima išskirti nesąlyginį ir sąlyginį diskrecinį baudžiamąjį persekiojimą. Be abejo, konkretus šio procesinio instituto reglamentavimas turi savo ypatumų kiekvienoje šalyje, ir tikrai nelengva sugrupuoti sąlyginį diskrecinį baudžiamąjį persekiojimą lemiančias sąlygas ar priemones, taikomas jį vykdam. Nors sąlyginio diskrecinio baudžiamąjį persekiojimo formos pasaulio praktikoje labai įvairios, tačiau galima bandyti jas sugrupuoti į sąlygiškai atskiras grupes, kad būtų lengviau išskirti jų skirtumus ir panašumus: 1) įspėjimas; 2) transakcija; 3) mediacija arba tarpininkavimas, siekiant išspręsti nukentėjusiojo ir kaltininko konfliktą; 4) baudžiamąjį persekiojimo nutraukimas „karūnuotų liudytojų“ atžvilgiu; 5) kitos diskrecinio baudžiamąjį persekiojimo formos. Jų taikymo sąlygos yra skirtingos, taigi jos vertinamos taip pat skirtingai.

Pagrindinė kai kurių alternatyvių priemonių taikymo problema, nurodoma literatūroje, yra ta, kad pareigų sąrašo plėtimas, kurių vykdymas yra atleidimo nuo baudžiamosios atsakomybės sąlyga, gali nebesiskirti nuo tradicinių bausmių sistemos. Gana sunku suvokti, kuo, pavyzdžiui, skiriasi darbai visuomeninių interesų labui, skiriami Belgijos ar Vokietijos prokuratūros pasiūlymu, nuo visuomeninių darbų, numatytų Baudžiamajame kodekse ir skiriamų teismo nuosprendžiu. Tuo labiau, kad viešieji darbai netgi kaip bausmė gali būti paskirti tik sutikus teisiamajam (nes priverstinis darbas yra draudžiamas), o jam atsisakius skiriama kita bausmė [26, p. 81].

Daugiausia ginčų kėlė ir kelia viena iš tikslingumo formų – transakcija (lot. *Transactio*; pranc. *Transaction*; oland. *Transactie*). Jos esmė yra ta, kad įgalioti valstybės pareigūnai atsisako baudžiamąjį persekiojimo asmens, kuris sutinka sumokėti tam tikrą sumą pinigų į biudžetą, atžvilgiu. Transakcija taikoma Belgijoje, Olandijoje, Škotijoje ir kitose šalyse. Jos naudingumas šiose šalyse laipsniškai buvo beveik visuotinai pripažintas. Reikia pažymėti, kad pirmais jos taikymo dešimtmečiais doktrina kritikavo šį institutą kaip būdą „nusipirkti teisingumą“. Dabar, įvertinus instituto efektyvumą, ginčijamasi tik dėl taikymo ribų [27, p. 440]. Olandų doktrina, neabejodama transakcijos tikslingumu, kelia klausimą, kad spėjamas nusikaltėlis, iš tikrųjų nepadaręs nusikaltimo, gali sumokėti piniginę baudą, bijodamas teisme gauti didesnę bausmę. Todėl siūloma tarifikuoti (t.y., nustatyti tarifus kiekvienam konkrečiam atvejui) piniginės sumos dydį, kurį reiktų sumokėti kaip transakcijos rezultata, o kaltininkui atsisakius šios procedūros nustatyti, kad bausmė, kurią teismas gali paskirti įprastinio proceso metu, negali viršyti aukščiausios tarifo ribos. Tokiu būdu prokuratūra, siūlydama kaltinamajam transakciją, paliktų jam pasirinkimo laisvę – jis būtų užtikrintas, kad normali teismo procedūra negali pabloginti jo padėties, o galbūt net pagerins [28, p. 754-755]. Dar vienas šio instituto kritikų argumentas: negalima administraciniam organui suteikti teisminių funkcijų, nes jis virsta teisėjo surogatu. Tas neleistina teisinėje valstybėje, tačiau šiose šalyse, nepaisant diskusijų, transakcija vis dėlto taikoma [29, p. 29]. Tokia baudžiamąjį persekiojimo pabaiga gali būti įvertinta ir kitaip. 1994 m. Prancūzijoje priimtas Baudžiamąjį proceso kodekso pakeitimų įstatymas, kuriame buvo numatytas baudžiamąjį įsakymo institutas (*injection pénale*), iš esmės atitinkantis transakciją. Jis buvo perduotas į Konstitucinę Tarybą, kuri jį pripažino neatitinkančiu Konstitucijos reikalavimų. Argumentacija buvo tradicinė, bet sunkiai paneigiama. Nepaisydama naujausių koncepcijų, taip pat kaimyninių šalių teigiamos patirties ir reikalavimų sumažinti teismų krūvį, Konstitucinė Taryba priminė, kad dar niekas nepanaikino nekaltumo prezumpcijos principo, todėl tik teisminė valdžia gali taikyti įvairias baudžiamąsias sankcijas, kaip jas bepavadintume. Priešingu atveju kyla grėsmė asmens teisėms ir laisvėms [30, p. 2097]. Jau 1999 m. buvo priimtos ir įsigaliojo praktiškai tokios

pačios Baudžiamojo proceso kodekso pataisais. Naujovė buvo ta, kad prokuratūros pasiūlymą kaltinamajam sumokėti tam tikrą pinigų sumą tvirtina atitinkamas teisėjas [31, p. 238-239].

Rusijos teisininkai mano, kad galimybė „sumokėti“ už atleidimą nuo baudžiamosios atsakomybės nebus efektyvus augančio nusikalstamumo prevencijos metodas, dar daugiau – ji gali sukelti daliai visuomenės nebaudžiamumo pojūtį. Taip pat tokio pobūdžio „alternatyvi priemonė“ gali būti plačiai taikoma tik tokiose šalyse, kur yra nedidelis socialinis susiluksniavimas (o Rusijoje, beje, ir Lietuvoje dabar yra atvirkščiai), kitaip piliečiams iš anksto bus sudarytos skirtingos sąlygos [26, p. 81-82]. Literatūroje taip pat reiškiami kritika dėl tam tikrų tikslingumo formų nemoralumo (pvz., nepersekiojamas nusikaltęs asmuo, jei jis liudija prieš kitus nusikaltėlius), dėl kai kurių baudžiamojo proceso principų neatitikimo: jau minėto nekaltumo prezumpcijos, asmenų lygybės prieš įstatymą principų bei principo, kad teisingumą vykdo tik teismas.

Be abejo, tikslingumo principą „ginantys“ teisininkai ir įstatymų leidėjas, priimdamas įvairias normas, įtvirtinančias šio principo įgyvendinimo formas, ieško kontrargumentų arba „saugiklių“, kiek įmanoma užtikrinančių procese dalyvaujančių asmenų teises ir teisėtus interesus.

Vykstant visuotinei globalizacijai, didėjant galimybėms gauti įvairią informaciją, kaip jau buvo minėta, vis mažiau lieka „grynų“ teisės sistemų bei institutų. Vienos šalys perima teigiamą patirtį iš kitų. Bet kaip žinome, neįmanoma tiesiog paimti teisės instituto ir „perdėti“ į kitą teisės sistemą. Tas pats pasakytina ir apie tikslingumo principo plėtrą. Atsiradus jo formoms įstatymuose, būtina suderinti jas su bendra baudžiamojo proceso koncepcija. Beje, literatūroje sunku rasti konstruktyvų, sisteminių požiūrį į legalumo ir tikslingumo principų „sugyvenimą“ viename procese.

Vakarų mokslininkų pripažįsta, kad būtent teisingo santykio tarp legalumo ir tikslingumo principų nustatymas yra vienas iš veiksnių, lemiančių kovos su nusikalstamumu rezultatus. Portugalų mokslininko Figueiredo Dias J. nuomone, masinio nusikalstamumo didėjimas sugriovė visų rūšių nusikaltimų formalaus persekiojimo mitą. Iš tikrųjų teisminė sistema turi ribotas galimybes, kurios neleidžia persekioti visų nusikaltimų ir nuteisti visus nusikaltimus padariusius asmenis. Techninis progresas sukūrė naują nusikalstamumo tipą, kuriam persekioti reikalingi kvalifikuoti darbuotojai ir moderni technika. Įvertinus situaciją, demokratinėse valstybėse prokuratūra turi optimizuoti išteklių, kurie jai skiriami iš valstybės biudžeto, valdymą. Be to, nerimą kelia faktas, kad netiksli tikslingumo principo reglamentacija įstatyme gali apvilti visuomenės lūkesčius dėl baudžiamųjų įstatymų efektyvumo [32, p. 387-394].

Unikalią galimybę išbandyti įvairius „derinimo“ variantus turi Šveicarijos įstatymų leidėjai ir mokslininkai. Dideli skirtumai procesinės veiklos reglamentavime atskiruose kantonuose susiję būtent su kaltintojo įgaliojimais atsisakyti baudžiamojo persekiojimo arba neperduoti bylos į teismą. Daugumos vokiškai kalbančių kantonų kodeksuose yra įtvirtintas legalumo principas, leidžiantis teisėsaugos institucijoms visais atvejais, paaiškėjus nusikaltimui, jį persekioti. Tuo pačiu metu prancūziškai kalbančių kantonų kodeksai įtvirtina tikslingumo principą, pavyzdžiui, kaip formuluoja Aargau kantono baudžiamojo proceso kodeksas, „esant nežymiesiems nusikaltimo padariniams arba nedidelei pažeidėjo kaltei“ tam tikromis sąlygomis prokuroras gali atsisakyti baudžiamojo persekiojimo. Toks skirtingas persekiojimo pradų reglamentavimas ir taikymas pastaraisiais dešimtmečiais krypta tikslingumo naudai [17, p. 287].

Teigiami ir neigiami tikslingumo ir legalumo principų taikymo procese aspektai diskutuojami jau daugelį metų, tačiau tendencija aiški: tikslingumo principas vis labiau įsigali daugelio šalių procesuose. Belgijoje apie 75 proc. bylų, Olandijoje – apie 50 proc. [34, p. 200], Vokietijoje – apie 15 proc. bylų [35, p. 246], kuriose žinomas nusikaltimą padaręs asmuo, nutraukiamos pasinaudojant diskrecijos teise [33, p. 178].

Reikia pridurti, kad greta aiškios tikslingumo principo plėtros tendencijos šalių, kuriose tradiciškai gyvavo legalumo principas, ryškėja kita tendencija: šalyse, kuriose ilgą laiką gyvavo diskrecinio baudžiamojo persekiojimo tradicijos, kalbama apie nesąlygiško bylų nutraukimo dėl persekiojimo netikslingumo (*Dismissal*) apribojimą, keičiant (pildant) jį transak-

cijos, mediacijos mechanizmais, t.y., iškeliant kaltininkui tam tikras sąlygas mainais į baudžiamąjį persekiojimą [31, p. 185].

Išvados

Atsižvelgiant į nusikalstamos veikos pobūdį, ją padariusį asmenį ir kitas aplinkybes, baudžiamasis procesas yra diferencijuojamas. Diferencijuojant ir kartu optimizuojant procesinę formą tarptautiniu mastu pastebima proceso paprastinimo tendencija. Viena iš priemonių, padedančių kuo optimaliau išspręsti konfliktą tarp nusikaltusio asmens, nukentėjusiojo ir visuomenės, yra privalomo baudžiamąjį persekiojimą išimčių įteisinimas. Galima teigti, kad net tuose kodeksuose, kuriuose legalumo principas įtvirtintas tradiciškai, dažniausiai numatyti atvejai, kai teisėsaugos institucijoms turint pakankamai faktinių duomenų apie nusikalstamą veiką, baudžiamasis persekiojimas nevyksta. Tai ir yra tikslingumo baudžiamajame procese apraiškos. Taigi nepaisant diskusijų literatūroje, daugelio šalių baudžiamuosiuose procesuose stebima tikslingumo plėtros tendencija. Šis procesas vyksta ir Lietuvos teisėkūroje ir teisės taikymo praktikoje. 1993 m. ir 1994 m. Baudžiamąjį kodeksą ir Baudžiamąjį kodeksą papildžius straipsniais, reglamentuojančiais nukentėjusiojo susitaikymą su kaltinamuoju ir baudžiamosios bylos nekėlimą arba nutraukimą organizuotos grupės (nusikalstamo susivienijimo) nariui, suteikusiam vertingos informacijos teisėsaugos institucijoms, įstatymų leidėjas įtvirtino diskrecinį baudžiamąjį persekiojimą. Remdamiesi BPK 9¹ ir 9² straipsniais kompetentingi pareigūnai gali savo nuožiūra priimti sprendimus dėl tolesnės proceso eigos, todėl būtina plačiau panagrinėti tikslingumo principo taikymo galimybes baudžiamajame procese, atskleisti diskrecinio baudžiamąjį persekiojimą bei viešojo intereso sampratą, išnagrinėti šio instituto sąveiką su kitais baudžiamąjį proceso institutais bei principais, tarp jų su nekaltumo prezumpcijos, lygybės prieš įstatymą principais bei principu, kad teisingumą vykdo tik teismas. Teisės taikymo lygmeniu būtina sukurti šio instituto taikymo metodiką, išryškinti kriterijus, kuriais turėtų remtis pareigūnai, priimdami atitinkamus sprendimus, taip pat sumodeliuoti baudžiamąjį persekiojimą vykdančių institucijų darbo organizavimo ir kontrolės mechanizmą.

LITERATŪRA

1. **Danisevičius P., Kazlauskas M., Palskys E.** Lietuvos TSR baudžiamasis procesas. – Vilnius: Mintis, 1978.
2. **Ермилов В. Я.** К вопросу о дифференциации уголовно-процессуальной формы и гарантиях прав личности // Гарантии прав личности в социалистическом уголовном праве и процессе. – Ярославль, 1977.
3. **Arpillage P.** La simple justice. 1980. // cituota pagal Боботов С. Б. Правосудие во Франции. – Москва, 1994.
4. **Kazlauskas M.** Goda G. Supaprastintos procesinės formos problema baudžiamąjį proceso teisėje // Teisė. 1993. Nr. 27. – Vilnius, 1995.
5. **Аликперов Х. Д.** Социальная обусловленность компромиса в концепции уголовной политики // Советское государство и право. 1991. Но. 12.
6. **Piesliakas V.** Baudžiamoji politika Lietuvoje po 1990 m. ir jos tendencijos // Jurisprudencija: Lietuvos teisės akademijos mokslo darbai. – Vilnius, 1999. T. 13 (5).
7. **Таганцев Н. С.** Русское уголовное право. Лекции: Часть общая. – Москва, 1994. Т. 2.
8. **Чельцов–Бебутов М. А.** Курс уголовного – процессуального права. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. – С. Петербург, 1995.
9. **Фойницкий И. Я.** Курс уголовного судопроизводства. – С. Петербург. 1996. Т. 1.
10. **Glaser J.** Handbuch des Strafprozesses. I. // cituota pagal Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства. – С. Петербург 1996. Т. 1.
11. **Gneist.** Vier Fragen zur deutschen Strafprozessordnung. 1874 // cituota pagal Чельцов- Бебутов М.А. Курс уголовного – процессуального права. Очерки по истории суда и уголовного

- процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. – С. Петербург, 1995.
12. **Tak P.** East meet West. Aspects of Prosecution in countries in Transition// European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice. 1999. Vol. 7. Issue 4.
 13. **Roxin C.** Strafverfahrensrecht. – München, 1993.
 14. **Goda G.** Baudžiamojo proceso raidos tendencijos Europoje // Teisės problemos, 1999. Nr. 3.
 15. **Ancelis P.** Ikiteisminio nusikaltimų tyrimo procesinės ir organizacinės problemos (lyginamosios teisėtyros studija): Daktaro disertacija. LPA. – Vilnius, 1996.
 16. Žr.: H.Jung (Hrsg.) Der Strafprozess im Spiegel ausländischer Verfahrensordnungen“ Frankreich, Österreich, Schweiz, UdSSR, USA. – Berlin, New York, 1990.// cituota pagal Goda G. Baudžiamojo proceso raidos tendencijos Europoje // Teisės problemos. 1999. Nr. 3.
 17. **Bänziger F.** Das gemässigte Opportunitätsprinzip. – Revue penale Suisse. 1982. Nr. 3.
 18. **Eser A.** Entwicklung des Strafverfahrensrechts in Europa // Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft 108. 1996. Nr.1.
 19. Комментарий к УПК РСФСР. – Москва, 2000.
 20. Latvijas kriminalprocesa kodeks // [http:// pro.nais.dati.lv/NAISER/Login.CFM](http://pro.nais.dati.lv/NAISER/Login.CFM).
 21. Рекомендация No. 6 (87) 18 комитета министров государствам членам относительно упрощения уголовного правосудия. (Принята Комитетом Министров Совета Европы 17 сентября 1987.) // Защита прав человека и борьба с преступностью. Документы Совета Европы. – Москва, 1998.
 22. **Аликперов Х. Д.** Курбанова К.Ш. УК РФ и некоторые проблемы освобождения от уголовной ответственности // Государство и право. 2000. No. 1.
 23. **Максудов Р., Фляммер Л.** Грасенькова А. Институт примирения в уголовном процессе. Необходимость и условия развития. Уголовное право. 1998. No. 1.
 24. The Japanese Legal System. Ed. by Hideo Tanaka. – Tokyo. 1991.
 25. **Tak П.** Система уголовного правосудия в Нидерландах в свете новой уголовной политики // Вестник Моск. Ун-та. Сер.11. Право. 1997. No. 1.
 26. **Головко Л. В.** Новые основания освобождения от уголовной ответственности // Государство и право. 1997. No. 8.
 27. **Bosly H.-D.** De Valkeneer C. La célérité dans la procédure pénale en droit belge. – Revue internationale de droit pénal. 1995. Nr.3-4. // cituota pagal Головко Л.В. Новые основания освобождения от уголовной ответственности // Государство и право. 1997. No. 8.
 28. **Corstens G.** Het Nederlandse strafprocesrecht. – Arnhem, 1995. // cituota pagal Головко Л.В. Новые основания освобождения от уголовной ответственности // Государство и право. 1997. No. 8.
 29. **Tombs J. Moody S. R.** Alternatives to prosecution: the public interest redefined // The Criminal law review. 1993. Nr. 5.
 30. **Décision** No 95-360 DC Journal officiel, 1995, 7 févr. // cituota pagal Головко Л.В. Новые основания освобождения от уголовной ответственности // Государство и право. 1997. No.8.
 31. **Verrest P.** The French Public Prosecution Service // European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice. 2000. No. 3.
 32. **Figuereido Dias J.** // Revue internationale de criminologie et de police technique. 1995. Vol. 49. Nr. 4. // cituota pagal Кириллова Н.П. Прекращение уголовного дела по нереабилитирующим основаниям. – С. Петербург, 1998.
 33. **Parmenter S., Cyrille Fijnaut and Dirk Van Daele.** From Sisyphus to Octopus: Towards a Modern Public Prosecutor's Office in Belgium // European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice. 2000. No. 3.
 34. **Hans de Doelder.** The Public Prosecution Service in the Netherlands // European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice. 2000. No. 3.
 35. **Hans-Jörg Albrecht.** Criminal Prosecution: Development's Trends and open Questions in the Federal Republic of Germany // European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice. 2000. No. 3.

The Legality Principle and the Opportunity Principle: Sources, Development, Tendencies

Doctoral Candidate Rima Ažubalytė

SUMMARY

Various forms of diversion are used in many European justice system. Their use is aimed at diverting the suspect out of the criminal justice system at the earliest possible stage. The extent to which the prosecution service may divert cases from the criminal justice system depends primarily on the legal basis adopted for existence of discretionary power of the prosecution service. Two basic principles provide the legal basis for prosecutorial decisions: the legality principle and the opportunity principle. They are discussed in the article. More attention is paid to opportunity principle and the reasons for its adoption, because in Lithuania the legality principle serves as the basis for the prosecution. But two exceptions have been made to that principle. Several years ago, the Criminal Procedure Code of the Republic of Lithuania was supplemented with two articles: 9¹ „Discharge from a Criminal Case or Dismissal of the case when the Perpetrator and the Victim Reconcile” and 9² „Discharge from a Criminal Case or Dismissal of the case to a Person who Assisted in Detection of Organized Crime Group or Criminal Activities of an Illegal Unification”. The Criminal Procedure Code includes a completely new legal institute – diversion. The author points out that it is necessary to look into the possibilities of the opportunity principle in criminal procedure, to set the meanings of discretionary prosecution and the public interest.